

ĐẤT NƯỚC
VIỆT NAM
QUA CÁC ĐỜI

ĐẤT NƯỚC VIỆT NAM QUA CÁC ĐỜI

Bản quyền © Đào Duy Anh, 1964

Tác phẩm được xuất bản và phát hành theo thỏa thuận giữa Công ty Cổ phần Sách Omega Việt Nam và Gia đình GS. Đào Duy Anh

Công ty Cổ phần Sách Omega Việt Nam xuất bản, bìa mềm, 2025

Thiết kế và trình bày: Công ty Cổ phần Sách Omega Việt Nam

Bài “Địa lý học lịch sử Việt Nam: trăm năm một thoáng nhìn” © Trần Trọng Dương

Bài “Giáo sư Đào Duy Anh - Người đặt nền móng cho Địa lý học Lịch sử Việt Nam hiện đại” © Nguyễn Quang Ngọc, Đỗ Thị Thủy Lan

Thiết kế và trình bày: Công ty Cổ phần Sách Omega Việt Nam

Công ty Cổ phần Sách Omega Việt Nam - thành viên của Alpha Publishing Group.

CÔNG TY CP SÁCH OMEGA VIỆT NAM (OMEGA PLUS) thành lập tháng 9/2016 với định hướng xuất bản tri thức nền tảng trong lĩnh vực Khoa học Nhân văn, Khoa học Tự nhiên, Chính trị - Xã hội, Triết học, Nghệ thuật... Đến nay, chúng tôi đã xuất bản gần 500 đầu sách thuộc 7 tủ sách, bao gồm: Kinh điển, Sử Việt, Khoa học, Nhân vật Vĩ đại, Nghệ thuật, Tủ sách Đời người và Tủ sách Y sinh. Thông qua việc xuất bản các ấn phẩm có giá trị, mang hàm lượng tri thức cao, qua các hoạt động nhằm đưa tri thức hữu ích đến cộng đồng, Omega Plus mong muốn đóng góp theo cách riêng vào sự phát triển đang ngày càng mạnh mẽ của xã hội.

Không phần nào thuộc sở hữu của Công ty Cổ phần Sách Omega Việt Nam và được chủ sở hữu nhượng quyền trong xuất bản phẩm này được phép sao chép, lưu trữ trong hệ thống truy xuất hoặc truyền đi dưới bất kỳ hình thức nào hoặc bằng bất kỳ phương tiện nào gồm điện tử, cơ khí, sao chụp, ghi âm hoặc mọi hình thức và phương tiện khác mà không có sự cho phép trước bằng văn bản của Công ty Cổ phần Sách Omega Việt Nam. Chúng tôi luôn mong muốn nhận được những ý kiến đóng góp của quý vị độc giả để sách ngày càng hoàn thiện hơn.

Biên mục trên xuất bản phẩm của Thư viện Quốc gia Việt Nam

Đào Duy Anh

Đất nước Việt Nam qua các đời : Nghiên cứu địa lý học lịch sử Việt Nam / Đào Duy Anh. - H. : Thế giới ; Công ty Sách Omega Việt Nam, 2025. - 456 tr. ; 24 cm

1. Địa lý học lịch sử 2. Việt Nam

911.597 - dc23

TGK0296p-CIP

Góp ý về sách, liên hệ về bản thảo và bản dịch: info@omegaplus.vn

Liên hệ ebooks, hợp tác xuất bản và truyền thông trên sách: truyenthong@omegaplus.vn

Liên hệ dịch vụ bản quyền, xuất bản, ký gửi và phát hành: dichvu@omegaplus.vn

ĐÀO DUY ANH

ĐẤT NƯỚC
VIỆT NAM
QUA CÁC ĐỜI

Nghiên cứu Địa lý học lịch sử Việt Nam

Nguyễn Trọng Đông khảo cứu và bổ chú

⊕ MEGA⁺

NHÀ XUẤT BẢN
THẾ GIỚI

ĐỘI NGŨ TRIỂN KHAI OMEGA+

Phụ trách xuất bản: Trần Hoài Phương

Phụ trách bản quyền: Kim Ngân

Điều phối sản xuất: Nguyễn Quang Diệu

Biên tập viên: Nguyễn Thảo

Thiết kế bìa: Hoàng Duy Khánh

Trình bày: Vũ Lê Thư

Thư ký xuất bản: Bùi Huyền

ĐƠN VỊ HỢP TÁC TRUYỀN THÔNG

<https://www.facebook.com/tramdocvn>
website: <http://tramdoc.vn/>

Mục lục

Lời tựa.....	7
Địa lý học lịch sử Việt Nam: trăm năm một thoáng nhìn.....	10
Lời dẫn (Bản in năm 1964).....	20
Những tài liệu viết tắt trong sách này.....	36
I. Nước Văn Lang.....	37
II. Nước Âu Lạc.....	45
III. Nước Âu Lạc dưới ách đô hộ của nhà Hán.....	63
IV. Nước Âu Lạc dưới ách đô hộ ngoại tộc trong thời Tam Quốc và thời Lương Tấn.....	108
V. Nước Âu Lạc dưới ách đô hộ ngoại tộc trong thời Nam Bắc triều (Nhà Tống, nhà Tề, nhà Lương).....	119
VI. Nước ta dưới ách đô hộ của nhà Tùy và nhà Đường.....	125
VII. Cương vực nước ta ở bước đầu sau thời khôi phục tự chủ (Họ Khúc, nhà Ngô và Thập nhị sứ quân).....	155
VIII. Cương vực nước ta ở thời Đinh Lê.....	163
IX. Cương vực nước ta ở đời Lý - nước Đại Việt.....	168
X. Nước Đại Việt ở đời Trần và đời Hồ.....	175
XI. Những thay đổi về địa lý hành chính ở thời thuộc Minh.....	231
XII. Sự diên cách về địa lý hành chính qua các đời Lê Nguyễn.....	238
XIII. Các tỉnh nước Việt Nam ở đời Nguyễn.....	293
XIV. Sự mở mang lãnh thổ vào nam qua các đời Lý, Trần, Hồ, Lê.....	314

XV. Biên giới nước ta qua các đời	338
XVI. Nhìn chung về lãnh thổ nước ta.....	364

PHỤ LỤC THAM KHẢO

Tìm các đèo Khâu Cấp và Nội Bàng trên đường dụng binh của Trần Hưng Đạo	369
Những cọc lim đào được với sự đổi dòng của sông Bạch Đằng	377
Giáo sư Đào Duy Anh - Người đặt nền móng cho Địa lý học Lịch sử Việt Nam hiện đại.....	396
Bảng sách dẫn tên địa lý.....	421

Lời tựa

Đất nước Việt Nam qua các đời, tác giả Đào Duy Anh, là một công trình nghiên cứu Địa lý học lịch sử Việt Nam, do Nhà xuất bản (Nxb) Khoa học xuất bản lần đầu năm 1964. Đây được coi là nguồn tư liệu giá trị trong nghiên cứu địa lý hành chính, cương vực của nước ta qua các thời kỳ. Cuốn này tính đến nay đã có nhiều phiên bản: Bản đầu tiên do Nxb. Khoa học xuất bản năm 1964. Bản tiếng Hán do Chung Dân Nham dịch, Thương Vụ Ấn thư quán (Nxb. Thương Vụ, Trung Quốc) xuất bản năm 1973. Bản do Nxb. Thuận Hóa xuất bản năm 1994, đến năm 1996 được in lại lần 2, nên được tính là một phiên bản. Bản do Nxb. Hồng Đức xuất bản năm 2016...

Xét thấy bản in năm 1964 là bản đầu tiên mang ý nghĩa rất lớn đối với gia đình tác giả, Công ty CP Sách Omega Việt Nam đã lựa chọn tái bản trên bản in này và có tham khảo các bản in sau. Trong quá trình biên tập, chúng tôi nhận thấy rằng, kể từ bản 1994, chưa bản in nào thực hiện được việc tái bản có bổ sung sửa chữa theo đúng nghĩa. Từ góc độ văn bản học, bản 1964 có thể coi là bản kim chỉ nam cho những bản in sau này. Vào thời đại mạng Internet chưa phát triển, nguồn tư liệu thiếu thốn, nhưng học giả Đào Duy Anh đã cho ra đời một công trình nghiên cứu Địa lý học lịch sử Việt Nam đầy đủ nhất, và hệ thống nhất tính đến thời điểm hiện tại. Với khối tài liệu tham khảo đồ sộ, công cụ tra cứu hạn chế, việc xảy ra sai sót là điều khó tránh. Thế nên, việc tái bản có bổ sung sửa chữa là điều cần thiết ở các bản in sau.

Bản 1994 là một bản giản lược, cắt bỏ một vài phần trong nội dung chính và toàn bộ index, không có bổ chú, hơn nữa trong quá trình nhập liệu phát sinh lỗi chính tả. Bản 2016 tuy có đưa trở lại phần “Biên giới nước ta qua các đời” và index, nhưng vẫn chưa thực hiện được việc tái bản có bổ sung sửa chữa, đặc biệt do sử dụng bản 1994 làm tham chiếu, nên đã thừa hưởng toàn bộ “di sản lỗi” từ bản in này.

Trong lần tái bản này, với mong muốn xuất bản một bản hoàn thiện nhất từ trước đến nay, Ban Biên tập chúng tôi sử dụng chính những tài liệu được liệt kê trong bản đầu tiên làm tư liệu tra cứu, bổ chú các chỗ tồn nghi. Trường hợp cùng một tài liệu mà có cả bản dịch tiếng Việt và bản gốc chữ Hán, khi chú thích sẽ phân biệt: nếu ghi rõ “tờ...” là theo bản chữ Hán, ngược lại không ghi là theo bản tiếng Việt. Những tài liệu đó là:

Tài liệu chữ Hán:

- *Đại Việt sử ký toàn thư*, Nội các quan bản;
- *Khâm định Việt sử thông giám cương mục*, Quốc sử quán triều Nguyễn;
- *Đại Nam nhất thống chí*, Quốc sử quán triều Nguyễn công bố năm Duy Tân thứ 3 (1909), bản in Hội Nghiên cứu Đông Dương – Nhật Bản, năm Chiêu Hòa thứ 16 (1941);
- *Khâm định Tứ khố toàn thư hội yếu*, phần Sử bộ, Nhà xuất bản Cát Lâm, năm 2005 (*Thủy kinh chú, Tấn thư, Tống thư...* trong chính văn đều được dẫn từ nguồn này);
- *Đất nước Việt Nam qua các đời*, bản chữ Hán, Chung Dân Nham dịch, Thương Vụ ấn thư quán, năm 1973;
- *Nguyên Hòa quận huyện chí*, Lý Khắc Phu đời Đường, Trung Hoa thư cục xuất bản, năm 1983;
- *Thái bình hoàn vũ ký*, Nhạc Sử đời Tống, Trung Hoa Thư cục xuất bản, năm 2007.

- Tài liệu tiếng Việt:
- *Đại Việt sử ký toàn thư*, Nhà xuất bản Khoa học xã hội, năm 2010;
- *Khâm định Việt sử thông giám cương mục*, Viện Sử học, Nhà xuất bản Giáo dục Hà Nội, năm 1998;
- *Đại Nam nhất thống chí*, Phạm Trọng Điềm dịch, Đào Duy Anh hiệu đính, Viện Sử học, Nhà xuất bản Thuận Hóa, năm 2006;
- *Gia Định thành thông chí* (có in kèm nguyên tác bằng Hán văn), Trịnh Hoài Đức; Nguyễn Tạo dịch, Nha Văn hóa, năm 1972.

Và một số tài liệu khác.

Ngoài ra, cuốn sách này được tái bản trên cơ sở bản in năm 1964, trong khi cho đến nay địa danh, các đơn vị hành chính,... đã có nhiều thay đổi. Tuy nhiên, chúng tôi chỉ dừng ở việc khảo cứu về văn bản học, việc cập nhật về địa danh chưa thể thực hiện trong bản in này.

Trong quá trình biên tập không thể tránh khỏi những sai sót, mong nhận được ý kiến đóng góp của quý bạn đọc.

BAN BIÊN TẬP
CÔNG TY CP SÁCH OMEGA VIỆT NAM

Địa lý học lịch sử Việt Nam: trăm năm một thoáng nhìn

TS Trần Trọng Dương¹
Viện Nghiên cứu Hán Nôm, VASS

Năm 1964, Giáo sư Đào Duy Anh xuất bản cuốn sách kinh điển về địa lý học lịch sử *Đất nước Việt Nam qua các đời*. Đào Duy Anh trở thành người được nhắc đến nhiều nhất bởi ông đã đặt một viên gạch quan trọng cho chuyên ngành khoa học cơ bản, vừa cao sang vừa hẻo lánh và “kén người” ấy. Kể từ sau cuốn chuyên luận, ngành địa lý học lịch sử ở Việt Nam cũng đã đi qua nhiều chặng đường khác nhau, với nhiều ngã rẽ khác nhau. Nhìn lại hơn 100 năm qua, bắt đầu từ những nghiên cứu của các học giả Viện Viễn Đông Bác cổ cho đến nay, thì một số vấn đề về mặt lý thuyết, về phương pháp luận đã có những thành tựu đáng kể. Trong khi đó, ngành địa lý học lịch sử trên thế giới cũng đã đạt được nhiều thành tựu phát triển vượt bậc, với những mô hình lý thuyết mới, với những đột phá của khoa học kỹ thuật cũng như khoa học xã hội nhân văn.

Bài giới thiệu này, thay vì ngợi ca các giá trị của cuốn sách *Đất nước Việt Nam qua các đời* của cố Giáo sư Đào Duy Anh, sẽ trình bày những sở kiến, sở độc của người viết về chuyên ngành rộng lớn mà thâm sâu này.

1. Các chú thích trong bài viết này là của TS Trần Trọng Dương.
[Hiện học hàm của tác giả Trần Trọng Dương là PGS TS, ông đang công tác tại Khoa Tiếng Việt và Văn hóa Việt Nam, Trường Ngoại ngữ - Du lịch, Đại học Công nghiệp Hà Nội].

Địa lý học lịch sử (historical geography) là một thực thể lai ghép (hybrid) của hai ngành khoa học: địa lý học và sử học. Các nhà địa lý học trước nay vẫn cho rằng, địa lý học lịch sử là ngành khoa học nghiên cứu về mọi hiện tượng địa lý đã từng diễn ra trong quá khứ, và những thay đổi địa lý trong suốt chiều dài lịch sử¹, là một trong năm phân môn của địa lý học nhân văn (human geography). Nhiệm vụ của nó là để kết nối địa lý hiện tại với quá khứ và khảo sát các ảnh hưởng của quá khứ trong việc định dạng các tình trạng địa lý ở các thời điểm khác nhau trong lịch sử². Trong khi đó, các nhà sử học cho rằng, “địa lý học lịch sử là một môn học bổ trợ của sử học... Mong do đó mà hiểu thêm được về phương diện địa lý những sự kiện lịch sử quan trọng...”³. Có thể nói như sử gia H. B. Geogre, “lịch sử chẳng thể hiểu được nếu không có địa lý” (history is not intelligible without geography)⁴. Và một cách lịch lãm, nhà địa lý học Alan R. H. Baker hồi đáp lại H. B. Geogre rằng: “Địa lý cũng chẳng thể hiểu được nếu không có lịch sử” (geography is not intelligible without history)⁵.

Nếu như sử học là một khoa học nghiên cứu về mọi thực thể mọi sự kiện đã từng xảy ra trong quá khứ trên cả hai bình diện không gian và thời gian (cả đồng đại và lịch đại), thì địa lý học lịch sử lấy không gian địa lý làm đối tượng chính yếu để phóng chiếu về hoạt động của con người trong dòng thời gian. Địa lý học lịch sử đối lập với địa lý học ở chiều kích thời gian, một cái nghiên cứu về

1. Andrew H. Clark (chairman), *Historical Geography*. Washington D.C: National Academy of Science - National Research Council. 1952, p.1.

2. Leila Jalali, Farshad Sameni Keivani, “An Investigation of Historical Geography”, *Journal of Humanities and Social Science*, Volume 17, Issue 2 (Nov. - Dec. 2013), p.26.

3. Đào Duy Anh, *Đất nước Việt Nam qua các đời*, Hà Nội, Nxb. Khoa học, 1964, tr.3.

4. H. B. George, *The Relations of Geography and History*. Oxford: Oxford University Press, 1901.

5. Alan R. H. Baker, *Geography and History: Bridging the Divide*, Cambridge University Press, 2012, p.xi.

các hiện tượng địa lý có thể đã từng diễn ra thông qua các vết dấu vật chất tự nhiên và các nguồn sử liệu nhân vi (gồm cả sử liệu văn vật và sử liệu văn hiến)¹; còn địa lý học quan tâm đến các đối tượng địa lý ở thời điểm đương đại như những chứng cứ còn lại từ quá khứ. Địa lý học lịch sử chiếm một vai trò quan yếu trong nhận thức lịch sử vì nó cho phép con người phân biệt các sự kiện lịch sử, các dạng thức văn hóa, các hệ hình văn minh khác nhau trong những không gian địa lý khác nhau. Ngược lại, sử học là một phương thức đặc thù để con người từ các không gian địa lý khác nhau soi sáng về quá khứ của mình trong mối quan hệ với quá khứ của những người khác, cộng đồng khác ở những vùng địa lý khác. Sử học và địa lý học lịch sử là hai kiểu nhận thức khác nhau về thế giới và về con người, giống như hai con mắt với hai điểm nhìn khác nhau, nhằm cùng tạo nên một hình ảnh thế giới trong não bộ. Nhà sử học quan tâm đến con người trong dòng lịch sử, còn nhà địa lý học lịch sử chú ý đến các không gian trong dòng lịch sử - nơi con người sinh trú và tương tác với tự nhiên và xã hội. Thế nhưng, cả nhà sử học lẫn nhà địa lý học lịch sử lại luôn không ngừng mở rộng các chủ đề nghiên cứu, đối tượng nghiên cứu cụ thể. Từ mối quan tâm chính yếu như biên giới chính trị, địa danh hành chính, địa lý quốc gia, họ còn mở rộng mối quan tâm đến các dạng thức hoạt động của con người, các hiện tượng của thế giới tự nhiên, như bệnh dịch, tội phạm, khai khoáng, âm nhạc, môi trường, hệ sinh thái, biến đổi khí hậu... Có thể nói, “bất kỳ hiện tượng địa lý nào trong lịch sử đều là địa lý học lịch sử, dù là các hiện tượng có tính vùng miền, tính cục bộ, tính văn hóa, tính tự nhiên”.²

1. Về sử liệu văn hiến xin xem Trần Trọng Dương & Trịnh Khắc Mạnh, “Cơ cấu phân ngành Hán Nôm: Nhìn từ lý thuyết văn hiến học” trong *Cấu trúc vĩ mô (cấu trúc bảng từ) Bách khoa thư chuyên ngành Ngôn ngữ - Hán Nôm* (Nguyễn Minh Thuyết chủ biên), đề án biên soạn Bách khoa toàn thư Việt Nam, VASS, 2017.

2. Andrew H. Clark (chairman), *Historical Geography*, Washington D.C: National Academy of Science - National Research Council, 1952, p.1.

Địa lý học lịch sử, như vậy, vừa là một khoa học độc lập, vừa có tính liên ngành rất cao, nó vừa quan tâm đến lịch sử địa lý tự nhiên, lịch sử khu vực, lịch sử quốc gia, lịch sử vùng miền vừa quan tâm đến lịch sử con người. Nó kết hợp cả hai phạm trù thời gian - không gian với đời sống xã hội¹. Địa lý học lịch sử tìm kiếm những phương thức mà con người chung sống với tự nhiên, khai phá tự nhiên, cải tạo tự nhiên và đặt định tự nhiên trong nhận thức, hệ thống kỹ thuật và nền tảng văn minh. Như thế, ngành này nghiên cứu không gian địa lý trong nhận thức của các cộng đồng người, và nghiên cứu con người trong mối tương quan với tự nhiên. Nó nghiên cứu các lát cắt địa lý trong dòng lịch sử, sự biến thiên và sự bất biến của những lát cắt ấy qua thời gian. Nó tái lập những tình trạng địa lý tự nhiên, các ranh giới vùng miền, phục dựng các biên giới lãnh thổ, tái thiết các vùng địa lý - văn hóa, các lãnh thổ của các tộc người. Những kết quả của nghiên cứu địa lý học lịch sử là ánh xạ của mối tương tác đa chiều giữa con người với xã hội và với tự nhiên. Nó là kết quả của những nỗ lực nhận thức để “lội ngược dòng quá khứ” của con người ở các phương diện lịch sử quốc gia, lịch sử dân tộc, lịch sử văn minh, lịch sử văn hóa,... Nó cho phép các quốc gia đương đại, các dân tộc hiện tồn đặt định mình trong không - thời gian để khẳng định sự tồn tại chính đáng của mình ở thời điểm hiện tại. Địa lý học lịch sử không phải là sự kết hợp máy móc giữa địa lý học và sử chí học (historiography), mà là một khoa học địa lý về quá khứ². Cuối cùng, địa lý học lịch sử quan tâm đến các hiện tượng địa lý trong quá khứ và những ảnh hưởng của quá khứ đối với việc định dạng địa lý hiện tại và tương lai³.

1. Alan R. H. Baker - Mark Billinge. *Period and Place - Research Methods in Historical Geography*, Cambridge-New York-Melbourne-Sydney: Cambridge University Press, 1982.

2. R. A Butlin, *Historical Geography: Through the Gates of Space and Time*, New York: A. Arnord.

3. Derek Gregory and others (ed.), *The Dictionary of Human Geography*, (5th edition), Singapore: Blackwell Publishing, 2009, p.332.

Như trên đã giới thuyết, địa lý học lịch sử là một phân ngành của địa lý học nhân văn (human geography)¹ cùng với các phân môn khác là địa lý học kinh tế (economic geography), địa lý học xã hội (social geography), địa lý học văn hóa (cultural geography), và địa lý học chính trị (political geography) [xem biểu đồ dưới]. Trong khi bốn chuyên ngành sau quan tâm chủ yếu đến các bình diện địa lý - nhân văn của thời điểm hiện tại (chủ yếu từ hiện đại đến đương đại)², thì địa lý học lịch sử quan tâm đến việc phóng chiếu cả bốn bình diện trên về quá khứ.

Địa lý học lịch sử, tuy là một tập con của địa lý học nhân văn theo cách phân loại của giới học giả từ 1945 đến nay³, song thực ra lại chính là các nghiên cứu về địa lý học nhân văn trong lịch sử. Địa lý học lịch sử quan tâm đến mọi chiều kích của địa lý và con người - những yếu tố, các xu hướng có thể đã từng diễn ra trong lịch sử, góp phần tạo nên diện mạo của địa lý và con người hiện tại. Địa

1. Ở Việt Nam thường dịch là “địa lý nhân văn”. Xem Nguyễn Ngọc Tuấn, *Từ điển thuật ngữ địa lý nhân văn*, Trung tâm Nghiên cứu Địa lý Nhân văn, Hà Nội: Khoa học xã hội, 2003. Theo chúng tôi, “địa lý nhân văn” chỉ là đối tượng nghiên cứu, chứ không phải là tên của chuyên ngành khoa học này. Ở bài này, chúng tôi thống nhất dùng là “địa lý học nhân văn”, tương ứng như cách dịch “sinh thái học nhân văn” (human ecology). “Địa lý học nhân văn” là từ chỉ chuyên ngành khoa học, còn “địa lý nhân văn” là chỉ đối tượng nghiên cứu của khoa học này, giống như “lịch sử học”, “sử học” là từ chỉ khoa học nghiên cứu về lịch sử, còn “lịch sử” là chỉ đối tượng nghiên cứu.

2. Ví dụ xem: Nguyễn Song Tùng & Trần Ngọc Ngoạn (cb.), *Phát triển kinh tế xanh trong nông nghiệp Việt Nam: Một số vấn đề lý luận và thực tiễn*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội, 2014.

3. Derek Gregory and others (ed.), *The Dictionary of Human Geography*, (5th edition), Singapore: Blackwell Publishing, 2009, p.332. Ron Johnson, *Human Geography*, Encyclopaedia Britannica; link: <https://www.britannica.com/science/geography/Human-geography#ref405947>.

lý học lịch sử, như thế, có thể nói chính là “anh em song sinh” với địa lý học nhân văn. Địa lý học lịch sử chính là địa lý học nhân văn được “chia ở thời quá khứ”; còn địa lý học nhân văn lại là địa lý học lịch sử được “chia ở thời hiện tại hoàn thành tiếp diễn”.

Địa lý học chính trị (political geography) với tư cách là một tiểu ngành của địa lý học nhân văn và địa lý học lịch sử. Tiểu ngành này nghiên cứu các phương thức chiếm hữu không gian địa lý để kiến tạo nên các đơn vị địa lý hành chính của các lực lượng chính trị¹. Như trên đã giới thuyết, các ghi chép về địa lý ở Việt Nam phần lớn được thực hiện bởi các triều đại dưới sự điều hướng của tư tưởng “vương thổ” (đất đai của nhà vua) và tư tưởng “tổ quốc” (đất nước của tổ tiên, của dòng họ). Ở phương diện nào đó, có thể coi đó là những manh nha của nghiên cứu địa lý học lịch sử. Nhưng ngành này ở Việt Nam thực sự mới được hình thành bởi giới học giả Pháp từ cuối thế kỷ XIX đầu thế kỷ XX. Có thể kể đến Trương Vĩnh Ký với công trình “Cours de géographie générale de l’Indochine” (Bài giảng địa lý tổng quát Đông Dương) gồm sáu chương về địa lý Đông Dương, gồm: 1. La Cochinchine - Francaise, 2. L’Annam central, 3. Le Tonkin, 4. Le Cambodge, 5. Le Siam, 6. La Birmanie. Đó là một cách phân vùng địa lý theo biên giới lãnh thổ chính trị dưới quyền lực của thực dân Pháp. Năm 1910, Hoàng Cao Khải xuất bản cuốn *Gương sử Nam (Việt sử kính)*. Đây là một nghiên cứu về quyền lực chính trị của người Việt trong quá trình giằng co lãnh thổ với các lực lượng người Pháp nước Lang Sa (thiên thứ nhất), với người Trung Quốc qua các triều đại phong kiến (thiên thứ hai) và với người Champa nước Siêm Thành/Chiêm Thành, người Khmer nước Chân Lạp (thiên thứ ba)². Tuy không hẳn là

1. Derek Gregory and others (ed.), *The Dictionary of Human Geography*, (5th edition), Singapore: Blackwell Publishing, 2009, p.549.

2. Hoàng Thái Xuyên, *Gương sử Nam*. Nhà in Dupour & Nguyễn Văn Vĩnh, Hà Nội 1910. Hoàng Cao Khải, *En Annam*, Traduit de l’Annam par Jules Roux, Hanoi: Imprimerie Express, 1910.

một nghiên cứu về địa lý học lịch sử, song đây là một cuốn sách quan trọng cho phép tìm hiểu về tư tưởng chính trị và nhận thức địa lý học chính trị của một chính trị gia thời bấy giờ.

Sau đó là bài “Études d’histoire d’Annam” (1918) của Henri Maspéro nghiên cứu về lịch sử An Nam, nhưng thực chất là một nghiên cứu sơ khởi về địa lý học chính trị Việt Nam từ nhà nước Văn Lang đến thế kỷ XIV với sự tồn tại của nhà nước Đại Việt (tác giả gọi là Annam) và Cambodge¹. Trước đó, năm 1910, ông công bố bài “Le protectorat général d’Annam sous les T’ang” (An Nam Đô hộ phủ thời Đường)², bài “La Géographie politique de L’Annam sous les Lý, les Trần et les Hồ” (Địa lý học chính trị ở An Nam các đời Lý - Trần - Hồ, BEFEO XVI). Léonard Arousseau trong bài “La première conquête Chinoise des pays Annamite”³ đã nghiên cứu về những cuộc đô hộ của người Trung Quốc trên đất An Nam vào thiên niên kỷ thứ nhất. Đây là những nghiên cứu quan trọng làm tiền đề cho các nghiên cứu trong suốt thế kỷ XX.

Năm 1964, cuốn *Đất nước Việt Nam qua các đời* của Đào Duy Anh ra đời, đánh dấu mốc quan trọng cho nghiên cứu địa lý học chính trị, địa lý học lịch sử ở Việt Nam. Chuyên luận gồm 15 chương khảo về diên cách địa lý hành chính của các quốc gia cổ của người Việt từ Văn Lang, Âu Lạc, qua các triều đại Hán - Tam Quốc - Lương Tấn - Nam Bắc Triều - Tùy - Đường, đến các triều đại tự chủ Đinh - Tiền Lê - Lý - Trần - Hồ - Lê và Nguyễn. Như tác giả tự giới thuyết, cuốn sách nghiên cứu “phân địa lý hành chính để nhận định cương vực của nhà nước và vị trí các khu vực hành chính trải qua các đời, rồi đến quá

1. Henri Maspéro, “Études d’histoire d’Annam”, *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*, Année 1918, Volume 18, Numéro 1, pp.1-36.

2. Henri Maspéro, “Le protectorat général d’Annam sous les T’ang”, in *BEFEO* 10, 1910, p.539-551, pp.665-682.

3. Léonard Arousseau, “La première conquête Chinoise des pays Annamite”, *BEFEO*, 23, 1923: 10-263.

trình mở mang lãnh thổ và quá trình ổn định biên giới.”¹ Chuyên luận đồng thời cũng nghiên cứu địa lý học chính trị qua các cuộc chiến tranh chống giặc ngoại xâm như chiến tranh chống Tống thời Lê Hoàn, chiến thắng trước quân Thanh của Quang Trung, hoặc một số địa danh địa lý quan trọng cần thảo luận như sông Bạch Đằng, thành Thăng Long, quần đảo Hoàng Sa, đảo Côn Lôn, và lịch sử đường thủy bộ Việt Nam qua các đời. Về lý thuyết và thao tác luận, hiển nhiên tác giả đã sử dụng và kế thừa các thành tựu của địa lý học nhân văn của Pháp. Một cách tinh tế, ông trích dẫn quan niệm của các học giả của Liên Xô trong *Đại bách khoa toàn thư Xô Viết. Đất nước Việt Nam qua các đời* có thể nói là công trình kết hợp “ba trong một”, vừa tiếp nối truyền thống sử học - địa lý học bản địa, vừa áp dụng và kế thừa phương pháp luận của giới nghiên cứu thời EFEO, lại vừa thông thuộc lý thuyết của giới khoa học Xô Viết. Ấy là chưa kể đến những ảnh hưởng trực tiếp từ giới nghiên cứu Trung Quốc, mà ông không hiển ngôn, nhưng cũng đã từng xuất hiện đầy đó trong *Việt Nam văn hóa sử cương*. Những vấn đề về giai cấp, về nhân dân, về dân tộc, về quốc gia đã được tác giả khéo léo dẫn dụng để tạo thành một công trình hệ thống đề cập đến nhiều “khía cạnh địa lý của đại bộ phận những sự kiện của lịch sử dân tộc”.

Sự kiện Trung Quốc đánh chiếm Hoàng Sa năm 1974 đã khiến cho cục diện chính trị tại Biển Đông thay đổi đột ngột. Kể từ sau đó, các nghiên cứu địa lý học chính trị và lịch sử chủ quyền của Việt Nam tại Hoàng Sa - Trường Sa trở nên bức thiết. Hàng loạt bài viết của các học giả được in trên chuyên đề “Đặc khảo về Hoàng Sa và Trường Sa” của Tạp chí *Sử địa* (1975). Cho đến sau sự kiện HY981 năm 2014, hàng chục chuyên luận, cả ngàn bài nghiên cứu từ phía các học giả Việt Nam đã xuất bản trên các tạp chí trong và ngoài nước, trong đó phải kể đến Nguyễn Đình Đầu, Phạm Hoàng Quân, Nguyễn Quang Ngọc, Trần Đức Anh Sơn,... và các xuất bản phẩm của Bộ Ngoại giao. Nghiên cứu về địa lý học chính trị ở Hoàng Sa,

1. Đào Duy Anh, *Đất nước Việt Nam qua các đời*, Nxb. Khoa học, Hà Nội, 1964, tr.3.

Trường Sa đã có bài lược thuật riêng, nên chúng tôi không nhắc lại ở đây. Về cơ bản, các học giả sử dụng kết hợp năm nguồn sử liệu để nghiên cứu về địa lý học chính trị của hai quần đảo này, gồm: (1) Nguồn sử liệu và bản đồ Hán Nôm của Việt Nam¹; (2) Nguồn sử liệu bản đồ và Hán văn của Trung Quốc²; (3) Nguồn sử liệu bản đồ và các văn bản văn hiến Latin (Pháp, Anh, Bồ, Hà Lan,...)³; (4) Nguồn sử liệu điền dã địa phương (tín ngưỡng, văn hóa, ngôn ngữ, phong tục tập quán, văn hóa dòng họ, văn học dân gian...); (5) Nguồn sử liệu văn vật (khảo cổ)⁴.

Nghiên cứu địa lý học chính trị còn phải kể đến các công trình về đường biên giới đất liền. Cuốn *Les frontières du Vietnam: Histoire des frontières de la Péninsule Indochinoise*⁵ do Pierre-Bernard Lafont chủ biên, đây là cuốn sách tập hợp nhiều nghiên cứu chuyên sâu trên cơ sở khai thác các nguồn sử liệu lưu trữ tại Pháp. Cuốn sách đề cập một cách khoa học và hệ thống các đường biên giới trên đất liền và trên biển của Việt Nam. Trong cuốn này phải kể đến loạt bài viết về biên giới Việt - Trung của Nguyễn Thế Anh⁶. Chuyên

1. Nguyễn Đình Đầu, *Chủ quyền của Việt Nam trên Biển Đông và Hoàng Sa - Trường Sa*, trong “Đặc khảo Hoàng Sa - Trường Sa”, Tạp chí *Xưa và Nay*, Số 449 tháng 7-2014, tr.18-24.

2. Phạm Hoàng Quân, *Hoàng Sa - Trường Sa: Nghiên cứu từ sử liệu Trung Quốc*, Nxb. Văn hóa Văn nghệ, Tp. HCM, 2014.

3. Trần Đức Anh Sơn (chủ biên), *Tư liệu về chủ quyền của Việt Nam đối với quần đảo Hoàng Sa*, các cộng sự: Võ Văn Hoàng, Nguyễn Nhã, Trần Văn Quyến, Trần Thắng, Nxb. Văn hóa Văn nghệ, Tp. Hồ Chí Minh, 2014.

4. Lâm Thị Mỹ Dung, Đặng Hồng Sơn (đồng chủ biên), *Khảo cổ học biển đảo Việt Nam: Tiềm năng và triển vọng*, Nxb. Đại học Quốc gia Hà Nội, Hà Nội, 2017.

5. Pierre-Bernard Lafont, *Les frontières du Vietnam: Histoire des frontières de la Péninsule Indochinoise*, Paris: L’Harmattan, 1989.

6. Nguyen The Anh, “La frontière sino-vietnamienne du XIe au XVIIe siècle”; “La frontière sino-vietnamienne du dé-but du XIXe siècle à 1874”; “Le Nam tiến dans les textes vietnamiens”; “Etablissement par le Viêt-Nam de sa frontière dans les confins occidentaux”, *Les frontières du Vietnam. Histoire des frontières de la péninsule indochinoise*, P.-B. LAFONT éd. Paris: L’Harmattan, 1989, pp.65-69, 81-84, 121-127, 185-193.

luận “Quá trình hình thành đường biên giới đất liền Việt Nam - Campuchia” (2015) của Lê Trung Dũng¹ gồm năm chương, nghiên cứu lịch sử chiếm hữu và quá trình hình thành biên giới từ thời các chúa Nguyễn (thế kỷ XVI) đến năm 2012. Biên độ rộng của thời gian khảo sát cho thấy cuốn sách là sự kết hợp của nghiên cứu lịch sử, lịch sử ngoại giao, lịch sử chiến tranh với nghiên cứu địa lý học lịch sử. Còn có thể kể ra ở đây hàng loạt nghiên cứu khác về vấn đề này, song ở đây chỉ nêu những điểm quan trọng nhất để giới thuyết bổ sung cho tình hình nghiên cứu của ngành này hiện nay.

Địa lý học lịch sử, như đã trình bày, là một khoa học liên ngành và đa ngành, nó không tồn tại một cách độc lập, tách biệt, mà ở trong thế tương liên, tương hỗ với nhiều ngành khoa học khác. Địa lý học lịch sử ở Việt Nam, từ cội nguồn của truyền thống chép sử Đông Á qua các nghiên cứu thời Pháp thuộc cho đến nay, đã trải qua nhiều chặng đường khác nhau, với những thành tựu và nhiều hướng tiếp cận còn hứa hẹn ở phía trước. Mặt khác, địa lý học lịch sử còn một số phân ngành chưa được lược thuật ở đây, trong đó phải kể đến địa lý học tộc người, địa lý học ngôn ngữ, địa lý học dân số, địa lý học bệnh lý,... Bài giới thiệu này chỉ là góc nhìn qua nhãn quan hạn hẹp của người viết về những vấn đề quá rộng lớn và phức tạp. Song vì yêu mến, ngưỡng mộ và biết ơn những nhà địa lý học lịch sử tiền bối như Đào Duy Anh, mà chúng tôi mạnh dạn thử phác thảo vài nét vẽ vụng về, nhiều khi hơi rối rắm, dẫu biết rằng tri thức thì mệnh mỏng còn mình thì hữu hạn. Nếu có vấn đề gì còn cần tiếp tục trao đổi, thậm chí là những nhận thức sai lầm, rất mong được các học giả và bạn đọc chỉ chính.

Ngày 25 tháng 10 năm 2017

Viết tại Thượng nguồn Nhuệ Giang, Từ Liêm cố huyện

1. Lê Trung Dũng, *Quá trình hình thành đường biên giới đất liền Việt Nam - Campuchia*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội, 615 tr.